

Демократичне Об'єднання бувших політично репресованих українців з-під
Советів у Західній Німеччині.

Михайло Татусь

ДОЛЯ АКАДЕМИКА
С. О. Єфремова

Відбитка з збірника: „Спілка Визволення України“

Мюнхен 1953

Демократичне Об'єднання бувших політично репресованих українців з-під
Советів у Західній Німеччині.

Михайло Татусь

**ДОЛЯ АКАДЕМИКА
С. О. Єфремова**

diasporiana.org.ua

Відбитка з збірника: „Спілка Визволення України“

Мюнхен 1953

Михайло Татусь

ДОЛЯ АКАДЕМИКА С. О. ЄФРЕМОВА

ВІД ГОЛОВНОЇ УПРАВИ ДОБРУС В ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ

Опубліковані в цій статті спогади одного з дуже небагатьох врятованих Промислом Божим українців, ув'язнених в 1930 р. за процесом СВУ, п. Михайла Татуся — було зачитано автором, членом ДОБРУС в Західній Німеччині, на засіданні Мюнхен-Фельдмохінгського осередку ДОБРУС 13 квітня 1952 р. Осередком було ухвалено видати їх друком.

Автор цих спогадів, народжений 18. 10. 1893 р. на Північному Кавказі, народний вчитель, був заарештований органами ГПУ 2. 6. 1930 р., обвинувачений за ст. 58 К. К. п. п. 10, 11, 14 і ув'язнений на 10 років в Ярославському і Суздальському політизоляторах, різних тюрмах і в Унжінському концтаборі. Його дружина, п. Оксана Татусь, вмерла на засланні в 1937 р. Всіх численних родичів автора ГПУ або розстріляло або ув'язнило. Історія трагічної долі п. М. Татуся і його родини міститиметься в ширшій публікації. Тим часом, з огляду на особливу вагу для українського громадянства тої частини спогадів п. М. Татуся, що стосується акад. С. О. Єфремова, організатора й керівника СВУ, — Управа ДОБРУС в Західній Німеччині передала її до цього збірника СВУ, і за публікацію її висловлює ТЦОК СВУ на чужині щиро подяку.

*

ВЩИЙ СОН

„У кожного своя доля
І свій шлях широкий“.
(„СОН“ Т. Шевченко)

У своєму житті перед ув'язненням я не зустрічався особисто з акад. С. О. Єфремовим. Але за тиждень перед своїм арештом я побачив його у сні, пізнав його, бо обличчя його було мені відоме. Він ніби сидів на ослоні, чогось дуже зажурений, потім підвів до мене голову і почав зі мною розмовляти. Назвав себе. Сказав, що засуджений на 10 років ув'язнення і не знає, що його чекає. Запитав мене, чому я так посивів. В ту ж мить у мене в руці опинилось маленьке зеркальце, в якому я побачив себе з великою сивою бородою. Насправді ж я в 1930 р. ще бороди не носив і зовсім не був сивим. Це мене так налякало, що я прокинувся, трясучися як у пропасниці, а піт лив з мене, як у лазні.

Коли через 3 роки після того я насправді зустрівся з акад. С. О. Єфремовим віч-на-віч, але вже в Ярославському політизоляторі, — то я пригадав цей дивний сон і оповів його акад. С. О. Єфремову. Останній знизав на це плечима і сказав, що це зветься метафізичним явищем, що його точна наука не може з'ясувати.

ПЕРШЕ ПОБАЧЕННЯ

До Ярославльського політизолятора у вересні 1931 р. привезли коло 30 осіб, ув'язнених за процесом СВУ. Серед них, крім ак. С. О. Єфремова, були, наскільки я пам'ятаю, такі особи: П. О. Єфремов, В. М. Чехівський, А. О. Барбар, А. В. Ніковський, В. П. Підгаєцький, проф. Іваниця, проф. В. М. Ганцов, учитель З. О. Грибінецький, кооператор П. С. Близнюк, студент М. І. Павлушков, студ. Б. Ф. Магушевський, другий Чехівський (брат), Г. Г. Холодний, акад. Слабченко, проф. Ю. О. Гермайзе, літератор Г. Голоскевич, В. Отамановський та інші, прізвищ яких я не пам'ятаю.

В той час я сидів на 3-му поверсі в'язниці, разом з північнокавказцями, поляками, грузинами. Там же був митр. УАПЦ М. Борецький та інш. В'язні ж з України сиділи на 2-му поверсі. Тому я спочатку побачив новопривезених в'язнів-українців тільки з вікна своєї камери, коли їх виводили на прогулянку. Я пильно придивлявся до облич нових в'язнів і серед них пізнав акад. С. О. Єфремова, якого я раніше бачив тільки у сні. Мені дуже хотілося бути на прогулянці разом з українцями, але начальник в'язниці на це не згоджувався з невідомою для мене причини. Однак я раз-у-раз нагадував про свої бажання начальнику політизолятора й мабуть настільки йому цим набрид, що наприкінці весни 1933 р. він задовольнив моє прохання.

Коли дозорець прийшов до мене й сказав, щоб я „зібрався з речами”, бо мене переведуть на 2-гий поверх до українців, з якими я зможу відтепер зустрічатися на прогулянці, — мені спочатку аж не вірилось в це. Вже довгий час я міг пов'язуватися з українцями тільки в спосіб перестукування.

Тепер я опинився в осередку українців, які дуже цікавилися нашим життям на Північному Кавказі, а я — в Україні. Тут мені траплялося зустрічатися на прогулянці з акад. С. О. Єфремовим і з іншими. Тоді дозволяли гуляти тільки вдвох, спочатку по півтори години денно (так було протягом 9 міс.), потім — по годині (так було 3 міс.). На прогулянці заборонялося передавати будь які речі один одному. Коли ж дозорець помічав, що було щось передано, то при повероті до камер робився обшук в'язнів, і забиралося речі, що було передано.

ВРАЖЕННЯ ВІД АКАД. С. О. ЄФРЕМОВА

В цей період мені довелося коло пів року мешкати в одній камері з ак. С. О. Єфремовим: спочатку на північному дворі, приблизно коло 2 місяців, а потім на південному боці, більше 3-х місяців. Наприкінці вересня 1933 р. майже всіх українців, чехів, поляків та в'язнів інших націй вивезли етапом на Соловки, залишилося тільки декілька осіб, в тому числі акад. С. О. Єфремов і я. У нашому західньому дворі залишилося тільки чотири в'язні на всі 3 поверхи. А перед цим до Ярославльського політизолятора приїздила з Москви якась комісія, на чолі з прокурором ОГПУ Катаняном та членом

колегії ОГПУ Андрієвою. Після того в ізоляторі почали робити ремонт, бо камери були справді дуже занехаяні й брудні. Тоді нас перевели на північний двір, і мене поселили в одній камері з акад. С. О. Єфремовим.

Таким чином я мав можливість глибше пізнати цю видатну людину, бачити на власні очі його невтомну працю у в'язниці та почути і довідатися від нього, за час нашого мешкання вкупі, багато такого, чого я раніше не знав. Тепер я згадую з великою подякою той час, коли акад. С. О. Єфремов підтримував мене морально на дусі і освічував. Це була прекрасної душі людина, надзвичайно чемна й співчутлива, великий вчений з дивовижною працездатністю, великий знавець української мови, різносторонньо освічений, видатний громадський діяч нашої багатостраждальної України.

Акад. С. О. Єфремов був сином сільського священника на Київщині. Народився він 6. жовтня 1876 р. Учився у Духовній Школі, потім у Духовній Семінарії, скінчив юридичний факультет університету. Але в цій фаховій ділянці правника йому не довелося працювати, крім одного випадку, коли він виступив як оборонець (адвокат) на суді в одній векселевій справі. Він віддався тій праці, до котрої лежала його душа, — вивченню української літератури й її народніх джерел.

РОЗМОВИ З АКАД. С. О. ЄФРЕМОВИМ

Під час спільних прогулянок і в вільні від праці хвилини акад. С. О. Єфремов розповідав мені про наш нарід, який, не зважаючи на тяжкі обставини вічної боротьби за існування на поневоленій чужинцями Батьківщині, спромігся дати такий великий вклад у світову історію і культуру, що його не купити за жодні скарби світу: чудові пісні, танки, прекрасні оригінальні вишиванки, писанки, різьби по дереву, чудові народні строї, звичаї, обряди, вся різноманітна побутова обстановка, — що в них відбивається природа обдарованої душі нашого народу і що свідчать про його прадавню високу культуру.

Вряди-годи, як відпочинок від праці, акад. С. О. Єфремов любив читати твори Т. Шевченка, особливо ті, що йому найбільше подобалися. При цьому він хвилювався і часто казав мені словами Т. Шевченка з його „Послання”: „Учіться, брати мої..., і чужому научайтесь, свого не цурайтесь! Бо хто матір забуває, — того Бог карає! Коли він читав поему „Неофіти”, то я бачив його на очах сльози.

Оповідав він мені також про те, в якому тяжкому стані є українська освіта під большевиками. Ще такої страшної русифікації не було ніколи за всі попередні часи існування України. Всі здобутки української культури й науки, освячені на протязі віків слізьми і кров'ю, — все це руйнувалося без сорому й без сенсу, в нелюдський спосіб. Але питання: навіщо це? Яку мають мету ці керівники, проводирі большевизму на Україні?

Розповідав він і про свій життєвий шлях та наукові зайняття перед своїм ув'язненням. Між іншим, 40-літній ювілей його творчої діяльності припадав на 1936 р., — отже відбувся в ув'язненні! Пам'ятаю з його слів, що він був співробітником майже всіх українських часописів передреволюційних часів, як на Великій Україні, так і у Львові. Нераз він згадував, як співпрацював у газеті „Рада”, заснованій меценатом Е. Х. Чикаленком, яка видавалася у Києві в 1906-1914 рр. В 1912 р. він подорожував по Італії, від мистецьких пам'яток якої в нього залишилося незабутнє враження.

Під час одної з прогулянок, восени, коли журавлі летіли ключами в ірій, акад. С. О. Єфремов, дивлячись на летючих птахів, сказав:

„Це вільні птахи. Вони дуже добре знають свій шлях, по якому вони роблять свої перельоти щовесни й щоосени, то до нашого краю, то від нас — на північ. Оці птахи летіли й через нашу рідну неньку-Україну й бачили, що там діється. Вони своїм — кру! кру! — ніби хотіли нам сказати, що народ український чекає на волю і правду. І вже досить плакати, сльози лити, а пора вже здобути волю! Пора стати одностайно всім разом у боротьбі і вражою злою кров'ю волю окропити! І раз на завжди звільнитися від чужих впливів і керівників. І в сім'ї великій, новій, спом'янути незлим тихим словом свого національного поета України — Т. Шевченка, одного з найбільших поетів всього слов'янського світу!...”

Акад. С. О. Єфремов вірив упевнено, що український народ переживе найстрашніше лихо й переможе, бо він є одним з найкращих народів світу з погляду своїх природних здібностей. Він вірив щиро в ліпше майбутнє України, не зважаючи на важкі часи за советської влади, бо українці вже не згодяться більше слухати большевиків і вірити їм, коли вони на кожному кроці брешуть і нацьковують нас один на одного, щоб самим міцніше триматися!

Одного разу на прогулянці я помітив, що у акад. С. О. Єфремова настрої не рівний, як бував завжди. На мій запит, що таке з ним сталося, чи щось неприємного трапилося, — він сказав, що одержав листа від рідні, де повідомляється про те, що та церква, де його батько — панотець служив і де був похований, тепер зачинилася і її буде перебудовано на театр, а могилки на цвинтарі буде знесено. Тому й засумував акад. С. О. Єфремов. Він сказав, що буде писати й прохати, щоб було викопано прах його батька й перенесено до сільського кладовища. Так большевицькі дикуни-хижаци паплюжили в Україні все, освячене народньою волею і традицією!

Ак. С. О. Єфремов часто оповідав мені про минуле України, про її гетьманів. Треба було бачити захоплене його обличчя, коли він оповідав мені про гетьмана Івана Мазепу, видатного українського політика й культурного діяча-мецената, що так украсив Україну своїми будовами. Він орієнтувався на Західню Європу. Цю орієнтацію і нам треба відновити, щоб не бути надалі поневоленими тими людьми, які не є рідними по духу Україні і які все роблять для своєї користі. „Дай, Боже, щоб нам довелося побачити Україну самостій-

ною державою під проводом своїх рідних керівників!” — це не раз я чув від акад. С. О. Єфремова. — „І нам це зрештою пощастить, бо це нам підказує наша внутрішня віра, якою ми й живемо! Це вирішиться на полях битв і змагань, — це повинно статися під час великих світових подій! Нема тих слів, що ними можна було б висловити все те, що перенесла й перенесе Україна! Але основним завданням є: зберігати наш нарід від винищення його большевицькими тиранами, що їх можна порівняти з Іваном Лютим. Тільки той нищив московську знать, а тепер большевики винищують наш працелюбний нарід — по в'язницях, концтаборах, на тяжких працях в лісах, на північних багнах! Винищують навмисно той нарід, що їм не подобається!”

Оповідав акад. С. О. Єфремов і про свій процес СВУ в Харкові в 1929-30 рр. За його словами, в справі СВУ було тоді заарештовано декілька сот людей, яких усіх було заслано, здебільшого до концтаборів. На моє запитання, чи були випадки розстрілів у цій справі, він відповів, що дуже багато, але прізвища розстріляних йому були невідомі. Агроном Гасанський, що був ув'язнений по справі СВУ, вмер у Ярославльському політизоляторі. Під час допитів, на слідстві перед процесом, ГПУ застосовувало різні тортури, а потім часто знищувало цих людей, щоб не залишилося тих, хто міг би посвідчити про ці катівські методи ГПУ. З самим акад. С. О. Єфремовим слідчі ГПУ поводилися чемно, хоч інколи й загрожували. Під час слідства давали в'язням добрі харчі, але після суду харчування в'язнів процесу СВУ дуже погіршилося. Можливість передач харчів і речей рідними й близькими не припинялася. Прогулянку давали завжди невелику — по 25-30 хв. Акад. С. О. Єфремов мав дозвіл одержувати власні книжки, що йому були потрібні в той час.

Багато розповідав мені акад. С. О. Єфремов про передчасно загинувших українських діячів, як наприклад, про Науменка, про композитора Леонтовича, історичку О. Я. Єфименко та інші.

Одного разу, вже після самогубства М. Скрипника, акад. С. О. Єфремов казав мені, що М. Скрипник чимало взяв на свою душу гріха в справі СВУ, — але в чому саме був цей його гріх — залишилося для мене невідомим. Згадував він також про те, що секретар ЦК КП(б)У П. Любченко пропонував йому працювати рука-об-руку з советською владою, але він відповів йому, що не бачить від советської влади нічого щирого й правдивого для народу України.

До 1937 р. у нас, в'язнів, була можливість одержувати советські газети. Отже, коли там писалося про „знамениті” советські винаходи, — то акад. С. О. Єфремов бувало казав: „Ось знайшли сокиру під лавкою! Це давно вже було зроблено, — нема чим хвалитися!”

Не раз і не два він підкреслював у розмовах, що всі сили треба скерувати для збереження фізичної істоти нашої нації. Збереження окремої одиниці має тоді вартість і правдивий сенс, якщо це йде в напрямку інтересів цілої національної спільноти і в жодному разі не суперечить основним законам національної етики. „Стиснемо один одному руки, — казав акад. С. О. Єфремов, — і дамо клятву, що Україна повинна бути самостійною і нічим не обмеженою! Буде-

мо діяти завжди для свого рідного краю і для всього людства! Борітеся — поборете! Вам Бог допоможе!"

Його мрією було бачити Україну вільною, освіченою, а не такою, якою вона була за царату, або яку з неї робили большевики. Не було сумніву, що український народ, працьовитий, чесний, сумлінний, гостинний і тендітний у відносинах, може створити собі життя щасливе і заможне. Акад. С. О. Єфремов шукав добра для свого народу і знаходив радість в боротьбі за те, в своїй службі великій і святій національній справі.

ПРАЦЯ АКАД. С. О. ЄФРЕМОВА

Здоров'я в акад. С. О. Єфремова було гарне. Нічим він не хворів. Щоденно рано вранці він обтирався водою, не зважаючи на температуру камери, і робив гімнастику. Це він робив завжди й на волі, як мені оповідав, бо це гарно впливало на самопочуття і здоров'я. Тому він міцно тримався у тяжких умовах ув'язнення, згадуючи не раз і попереднє своє ув'язнення за часів царату.

Після полагодження ранкових справ він щодня ретельно працював. Він склав у в'язниці словники до творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського. Не пам'ятаю, скільки тисяч слів було вжито, — за підрахунком акад. С. О. Єфремова — в творах Т. Шевченка, — але пригадую, що він казав, що в них міститься більше словесне багатство, ніж в творах В. Шекспіра, Д. Байрона абощо. Треба при тім завважити, що подібних словників до творів російських письменників не зроблено.

Крім цієї праці, акад. С. О. Єфремов увесь час доповнював український словник Б. Грінченка. Передививши весь згаданий словник і перечитавши додатки до нього акад. С. О. Єфремова (який писав дуже чітким дрібним почерком), — я не знайшов у ньому тих багатьох українських слів, що їх вживається на Північному Кавказі. Отже за той час, що я мешкав укупі з ним в одній камері, він додав за моєю порадою коло сотні українських слів, невідомих за словником Б. Грінченка. Взагалі цей словник був збільшений не втомною працею акад. С. О. Єфремова понад половину того, що було надруковано. Він мріяв видати цей доповнений словник, якщо йому пощастить вийти на волю (це мало бути десь у 1939 р.) та будуть сприятливі для цього умови. Це був би тоді найповніший український словник, — як стверджував мені акад. С. О. Єфремов.

За час свого ув'язнення він писав багато споминів про окремих діячів України, як наприклад: І. Франка, В. Винниченка, М. Кропивницького, І. Нечуй-Левицького та інш. Він взагалі дуже любив згадувати про письменників, з якими йому довелося зустрічатися в житті. Для мене він написав багато стислих біографій українських письменників, артистів, митців, поетів, громадських діячів. Як пригадую, таких життєписів було складено ним цілу сотню, за що я був йому дуже вдячний. Але ці рукописи, а так само й те, що я написав, — все, на превеликий жаль, загинуло під час мого перебування у в'язниці м. Орел.

Акад. С. О. Єфремов також вивчав у в'язниці французьку й англійську мови. Це діло посувалося у нього досить успішно, тому що він вже перед тим добре знав латинську й німецьку мови й волюдів слов'янськими мовами: польською, чеською й болгарською.

Під час читання книжки він любив виписувати з неї те, що при тягало до себе його увагу. Як правило, він завжди зазначав при цьому автора й назву книжки, місце й рік видання та сторінку. Мені довелося бачити декілька досить великих зшитків, заповнених його виписками з книжок вже під час ув'язнення. За своє життя він дуже багато списав таких зошитів. Він завжди повторював про цю свою звичку: „Читати без олівця — це псувати час і очі”. Іноді він читав твори українських письменників вголос — для мене. Часто читав оповідання С. В. Васильченка й сміявся при тім з великим задоволенням.

До речі нагадаю, що акад. С. О. Єфремов керував і моїм читанням, розтлумачуючи мені незрозуміле і дозволяючи користуватися його книжками. Завжди при ньому були: „Кобзар” Т. Шевченка, „Листування” М. Коцюбинського, твори Квітки-Основ'яненка, І. Франка, Гулака-Артемовського, „Енеїда” Котляревського, словник Б. Грінченка, російський словник Павленка, твори Лесі Українки, Васильченка. Крім того він іноді брав книжки з тюремної бібліотеки й читав їх, лежачи в ліжку, що до 1937 р. не заборонялося. Був при ньому і його власний твір — „Українське письменство” у 2. томах. У Києві він мав власну бібліотеку в 15.000 томів. В ній були такі рідкі книжки, що їх він називав „світовим скарбом”. Часто згадував і турбувався за їх долю, бо збирав він цю бібліотеку на протязі всього свого життя. Що сталося з цією його бібліотекою, — йому не було відомо.

Акад. С. О. Єфремов був наочним прикладом, як може відданий своїй праці патріот-науковець працювати, не зважаючи на тяжкі умови й переборюючи їх.

АКАД. С. О. ЄФРЕМОВ — СПІВАК

Коли ми, українці, жили ще всі вкупі, в західньому дворі, — акад. С. О. Єфремов брав участь у наших загальних співах. Дозволу тюремної адміністрації на це ми не мали, — але наші пісні так чудово й приємно звучали, що дозорець не забороняв нам цієї розваги. Правда, це було не так часто, головним чином весною або восени, коли ув'язнені ховалися від дрібної дощової мжички під „гриби” (невеликі повітки від дощу). Начальство політизолятора заходило до камер українців, коли ті виходили на прогулянку, і крізь вікно теж слухало українські пісні, зачаровуючися їх незрівняною красою.

Мені здається, що акад. С. О. Єфремов знав співати всі українські пісні, як народні, так і вірші поетів, покладені на музику. Коли українців вивезли на Соловки із групи СВУ залишився один акад. С. О. Єфремов, — то він і сам продовжував співати. Особисто на мене справляли найсильніше враження незабутні пісні: „Ой, у полі — Боришполі” та „Чуеш, брате мій, товаришу мій”. Тоді ще дозво-

лялося увечорі відчиняти вікна. Отже він щовечора, коли бувала гарна погода, співав перед відкритим вікном: „Чуєш, брате мій”. Коли він доспівував до слів — „заки море перелечу, крилонька зітру — в чужині умру”, — мені ставало надзвичайно сумно й думалося: невже він, такий видатний український вчений і кришталевої душі людина, не побачить волі?

УМОВИНИ НАШОГО УВ'ЯЗНЕННЯ

Спочатку нас харчували більш менш задовільно. Щоденно вранці видавалося по 600 гр. чорного хліба, каву (сурогат) або чай, в обід — дві страви, на вечерю — одну страву й окріп. Крім того, дозволялося одержувати допомогіві пакунки від родичів, але не завжди бувало так, — режим змінювався.

Після великої голодівки в'язнів у Ярославльському політизоляторі в лютому 1933 р., в якій брало участь понад 50 осіб, — у вересні майже всіх забрали на Соловки, але режим трохи поліпшили. Можна було на прогулянках ходити не тільки вдвох, а й більшим гуртом. Можна було передавати речі один одному. Таким чином було до деякої міри задоволено вимоги тих, що оголосили голодівку, а саме: 1) щоб збільшили час прогулянки, 2) щоб поліпшили харчування, 3) щоб чемно поводитися з ув'язненими. Взагалі до початку 1934 р. дуже часто в Ярославльському політизоляторі траплялися великі й гучні обструкції в'язнів, як протест проти кепського режиму, застосованого адміністрацією ізолятора. Отже між 1934 і 1936 р. умови в Ярославльському ізоляторі були найкращими за весь час його існування. Це я встановив, розпитуючи тих в'язнів, що сиділи тут вже не вперше за советської влади.

Але з середини літа 1936 р. ми помітили зміну режиму. Харчування тоді поліпшилося, але було заборонено одержувати допомогіві пакунки. Взагалі тоді було змінено й назву нашої в'язниці: замість „політизолятор” — „тюрма асобава назначенія для заключонних НКВД”. Було оголошено нові правила, з яких було видно, що в'язнів чекає значно важча доля, ніж було раніше. В правилах було зазначено, що прогулянка буде тільки поодиначі. Найявним було, що адміністрація в'язниці робить зміну в'язниці на суворішу.

В кінці 1936 р. нас всіх попереводили на північний бік тюрми й псадили по дві-три особи в камері. Треба сказати, що в роки 1934-1936 акад. С. О. Єфремов і я сиділи в камерах — одиночках, для чого акад. С. О. Єфремова перевели з 3-го поверху на 2-ий. Тільки в січні 1937 р. нас знову об'єднали в одній камері, чого я дуже бажав і навіть прохав. А перед тим весною 1936 р. мені дозволили — на моє прохання — спільну прогулянку з акад. С. О. Єфремовим. Тоді я від нього довідався, що йому було заборонено листуватися з рідними **українською** мовою, як було звичайно раніше. Крім того з 1937 р., було йому, як і всім, заборонено одержувати пакунки з дому.

Отже, сидячи знову з ним в одній камері, ми непокоїлися, відчуваючи лихо. Ми чули якесь стукання по дошках. То на південному

дворі заколачували вікна камер щитами з дощок, щоб в'язні не бачили й світу Божого.

14. січня 1937 р. ми почули знайомий голос в'язня А. Е. Адеркас, німця з Ріги. Це був просто зойк. То почали робити обшуки й переводити в'язнів у темні (від щитів на вікнах), порожні камери, де не давалося нічого, крім ліжка, одягу, миски, ложки й збану. За декілька хвилин і до нашої камери увійшли п'яні дозорці, що напилися „риковки” (горілки), щоб, мабуть, сміливіше й брутальніше поводитися з в'язнями під час переведення їх на гірший режим. Першого обшукали мене і, давши можливість попрощатися з акад. С. О. Єфремовим, повели мене на південний бік в'язниці. Після мене повели кудись і акад. С. О. Єфремова. До пізньої пори по всій в'язниці було чути гамір і крики. На другий день, під час проходки до убіральної, я почув покахикування голосом акад. С. О. Єфремова, який був у камері, що була на тому ж боці коридору, що й моя.

На південному дворіку було влаштовано клітки розміром 6×2 метри для прогулянки в'язнів — 20-25 хв. щоденно. Все було посипано піском. Жодної травинки. Вночі світло в камері не гасилося, — і надзвичайно сильний світ не давав можливості спати. З 11-ої години вечора треба було хоч не хоч вклатися в ліжко. Закривати голову від світла ковдрою заборонялося, щоб не було спроб самогубства. Окуляри було відібрано, щоб в'язні не порізали шклом собі артерії. Запитувати дозорця можна було тільки пошепки, бо заборонено було розмовляти голосно. Дозорець підходив до очка кожних 5-10 хвилин і так гучно відкривав його, що це дуже нервувало в'язнів. Іноді ж навпаки дозорець підкрадався до очка нишком і потайки одчиняв його, щоб спіймати зненацька якого небудь в'язня в чомусь забороненому. В тюрмі настала мертва тиша, яку переносити було дуже тяжко. Особливо ж тремтіли нерви, коли вночі раптом починав хтось кричати, як божевільний. Темні дні були часто не легшими, ніж ночі. Повітря в камерах було таке важке, що його зараз не можна й згадати без страху. Здавалося, що адміністрація має на меті, щоб в'язні загинули від скорбута, або вийшли з тюрми вічними каліками. До цього додалися ще й моральні муки, бо було дозволено писати тільки графічним олівцем (а не хемічним), при тому в таких обмежених умовах, що дорівнювалися позбавленню права писати взагалі. Фірточку відчиняти заборонялося, — її мали відчиняти тільки тоді, коли в'язень виходив на прогулянку, але про це здебільшого забували й фірточку не відчиняли. Ще жакливішим було те, що замазали оддушники (вентилятори), щоб усунути зв'язок в'язнів поміж собою цибулками або перестукуванням. Порушників правил каралося карцером. Харчі дуже погіршали щодо кількості й якості. Почалися обмеження й щодо купівлі харчів у тюрмній крамниці, навіть в чорному хлібі одмовляли.

В'язні на знак свого протесту проти такого катування їх оголосили голодівку, що в ній взяло участь коло 80 осіб. Голодівка тривала декілька днів і була останньою спробою спротиву. Дехто з в'язнів витримував тоді по 50-60 днів голодівки при примусовому харчу-

ванню через рот або анус. Було багато випадків і смертей в цю голодівку або самогубств. Я особисто чув таку розмову дозорців коло дверей моєї камери:

— „Бачив? — запитав один у другого — Жахливо дивитися, — так він почорнів!”

— „А хіба це перший раз? — відповів другий: Рушник на шию, потім на калорифер, — і оце й все життя скінчилося!...”

ДАЛЬШІ ВІСТКИ ПРО АКАД. С. О. ЄФРЕМОВА

До кінця червня 1937 р. у Ярославльській тюрмі не було помітно руху. Влітку ж того року стало чути прощання в коридорі. Але куди вводили людей, не було нікому з нас відомо. Акад. С. О. Єфремов залишився тоді ще в Ярославльській тюрмі, коли мене в 1937 р. перевезли до Суздальського політизолятора. Це був колишній Спасо-Єфимовський монастир, що його советська влада перебудувала на в'язницю. Через півтора року мене перевезли до в'язниці у м. Володимирі, де я пробув коло 4 місяців. Звідти мене перевезли в Орловську тюрму, де я спіткав знайомого в'язня — колишнього міністра праці Російського Тимчасового Уряду — К. А. Гвоздьова, який сидів поруч з камерою акад. С. О. Єфремова. Гвоздьов сказав мені, що акад. С. О. Єфремову було дозволено одержувати пакунки з дому, і що він, Гвоздьов, залишив його в Ярославльській тюрмі в серпні 1937 року.

Що сталося після цього з акад. С. О. Єфремовим, — мені залишилося невідомим, хоч я під час своїх подорожей по Україні, після свого звільнення, всюди розпитував про нього. Але скрізь була відповідь, що з 1937 р. не було про нього жодних певних вісток.